

Sarxan XAVƏRİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Rəyasət heyətinin elmi katibi

e-mail: sarxan.xaveri@mail.ru

FOLKLORUN FUNKSIONAL STRUKTURU İLƏ BAĞLI ƏSAS ANLAYIŞLAR MULTİDİSSİPLİNAR BAXIŞ BUCAĞINDA

Sarkhan KHAVARY

THE BASIC CONCEPTS DEALING WITH THE FUNCTIONAL STRUCTURE OF FOLKLORE FROM THE MULTIDISCIPLINARY POINT OF VIEW

Summary

The main concepts dealing with the functional structure of folklore (structure, function, functional structure, dysfunction) are presented from the multidisciplinary aspect. These concepts which are mentioned here have been studied in the context of both world and Azerbaijan scientific ideas. The terminological meanings of the terminology which are the main concepts of the study of the functional structure of folklore have also been brought to the attention of the research. The article analyzes the new semantic shades of the "structural" conception in the humanistic-scientific thought circle, the development of different sciences, the new semantic shades of theoretical exercises and finally the semantic peculiarities of folklore studies. At the same time, the semantic shades of the concept of "function" in different sciences, the specific features of folklore studies and its methodological views in the field of science have been extensively investigated.

The article also outlines the methodological differences between folkloric functions and functional structure in the light of the above mentioned concepts.

In addition, the idea that the use of the concept of "structural" as a universal term, such as the meta-economic innovation status, and its incorporation into methodology as structuralism, are widely reflected in the article.

Key words: folklore, structure, function, functional structure, dysfunction, text, anthropology, method, system.

Sarxan XAVƏRİ

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ СВЯЗАННЫЕ С ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРОЙ ФОЛЬКЛОРА, В МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНОМ АСПЕКТЕ

Резюме

В статье основные понятия, связанные с функциональной структурой фольклора (структура, функция, функциональная структура, дисфункция), были представлены в мультидисциплинарном аспекте. Вышеуказанные понятия были проанализированы в контексте, как мировой, так и Азербайджанской научной мысли. Терминологические семантические оттенки в фольклористике указанных понятий, как основные категориальные понятия в изучении функциональной структуры фольклора, были включены в центр внимания. В статье были проанализированы - формирование понятия «структура» в периодике научно-гуманитарной мысли, ее развитие в разных научных областях, новые семантические оттенки, которые приобретает это понятие в различных теоретических учениях, и наконец, ее семантические особенности в фольклоре. В то же время, в статье были широко исследованы такие вопросы как, семантические оттенки понятия «функции» в разных научных областях, своеобразные особенности ее использования в фольклористике, какие методологические взгляды она отражает в этой науке и т.д.

В статье также в свете указанных понятий были особо подчеркнуты методологические различия между функциями фольклора и ее структурной функцией. Кроме этого, в статье были широко отражены мысли о методологическо-инновационном статусе понятия «структура» как универсального термина, о методологически ошибочной идентификации этого понятия со структурализмом и т.д.

Ключевые слова: фольклористика, структура, функция, функциональная структура, дисфункция, текст, антропология, метод, система

Məsələnin qoyuluşu. Folklorun mədəniyyət sisteminin funksional struktur tipi və modeli kimi tədqiqi ona ilk növbədə kateqorial-metodoloji müstəvidə yanaşmağı, təhlil aparatının müəyyənləşdirilməsini və problemə ümumən nəzəri-metodoloji kontekstdə baxmağı tələb edir. Bu isə öz növbəsində onu təşkil edən anlayışların ayrılıqda multidissiplinar izahı ilə tanış olmaq zərurətini meydana çıxarır.

İşin məqsədi. İşin əsas məqsədi dünya və Azərbaycan elmi təcrübəsi işığında folklorun funksional strukturu ilə bağlı anlayışların nəzərdən keçirilməsi, onların folklorşünaslıqda işlənmə özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu anlayışlar aşağıdakılardan ibarətdir:

“Struktur” anlayışı. Latınca “structūra” sözündən götürülmüş və ən ümumi mənada “hər hansı bir obyektin, predmetin, anlayışın daxili quruluşu” kimi izah edilən “struktur” anlayışı istər təbiət, istərsə də ictimai və humanitar elmlər sahəsində son dərəcə geniş işlənmə və istifadə dairəsinə malikdir. *Bu anlayış heç bir elmi sədd və sərhəd tanımayan, heç bir konkret elmi fənnin çərçivəsi daxilində məhdudlaşmayan universal elmi termin statusuna qalxmışdır. Hər bir elm sahəsi ona öz elmi kateqorial anlayışları aspektindən yanaşır.* Məşhur fransız dilçisi, struktur dilçiliyin dünya şöhrətli nümayəndəsi Emil Benvenistin yanaşmasına görə, dil daha çox insanın simvollaşdırma qabiliyyətini ifadə edir. Bu fikri inkişaf etdirən alim yazır: “Simvollardan istifadə etmək – hər hansı bir obyektin xarakterik strukturunu qeydə almaq və daha sonra onu müxtəlif başqa obyektlər çoxluğunda eyniləşdirmək deməkdir” (1, 20).

Bu baxımdan yanaşsaq, “struktur” anlayışı dilin daha mürəkkəb simvollaşdırma səviyyəsi hesab olunan elmi üslubun mühüm “simvolik kəşflərindən” biridir. Bu anlayış abstraksiyanın yardımı ilə varlığın daxili mahiyyətinə nüfuz edir, “bütövü hissələrdə, hissələri isə bütövde” təsəvvür etdirmək qüdrəti ilə obyektiv gerçəkliyin əsl mahiyyətinə yaxın təsəvvürə sahib olmaq üçün insana idraki şərait yaradır.

U.Ekoya görə, “struktur bir sıra sadələşdirilmiş və hadisəyə vahid nöqtəyindən nəzərdən baxmağa imkan verən əməliyyatlar vasitəsilə qurulmuş modeldir” (2, 62).

Deməli, dahi italyan aliminə görə, struktur yalnız və yalnız gerçəkliyi dərk edilənə çevirən modeldir. Struktur sistemin (mədəni, siyasi, linqvistik və s.) nüvəsidir. Elə bir nüvəsi ki, məqsədli oriyentasiya ilə onu fərqləndirir və ona müəyyən istiqamət, funksionallıq verir. Başqa sözlə ifadə etsək, sistem hərəkətdə olan strukturdur.

Müasir elmi təfəkkürdə varlığın mahiyyətini izah etməyə iddialı olan “struktur” anlayışının özünün elmi izahı üçün açar söz funksiyasını yerinə yetirən “sistem” anlayışıdır. Bu anlayışın köməyi olmadan “struktur”u izah etmək olduqca müşkəldür. Ona görə də elmi ədəbiyyatlarda “struktur” anlayışının

təriflərində əksər hallarda “sistem” anlayışından geniş istifadə olunur. “Struktur” anlayışının məşhur olan tərifləri aşağıdakılardır:

1. “Sistemin strukturu” onun elementlərinin və əlaqələrinin sabit nizamlılığıdır;

2. Struktur hər hansı bir obyektin tərkib hissələri ilə birlikdə təsəvvür formasıdır;

3. Struktur sistem daxilində altsistem və elementlər arasında bütün mümkün əlaqələr çoxluğuudur;

4. “Struktur” anlayışı adı altında sistem qarşısında dayanan məqsəd və funksiyalar bölgüsünə əsaslanaraq müəyyənləşən elementlər və onlar arasındakı əlaqələrin məcmusu başa düşülür;

5. Sistemin strukturu həmin sistemin vəziyyətinin dəyişilməsi, fərqli davranış formalarının realizasiyası, sistemin təkmilləşdirilməsi əməliyyatının bitməsi və digər bütün vəziyyətlərdə sistemdə dəyişilməz qalan bir şeydir (3).

“Struktur” sözünün elmi kateqoriyaya çevrilməsi XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Qərbdə pozitivizm cərəyanında baş vermişdir. Pozitivizm cərəyanının əsas postulatı varlığın həm elmi, həm də fəlsəfi mənada dərk üçün elmi idrakın hər cür mistikaya, dini konsepsiyalara, hətta fəlsəfənin özünə qarşı qoyulmasında əks olunurdu. Məşhur “fizikanı ilk növbədə metafizikadan qorumaq lazımdır!” ifadəsi də pozitivistlərin əsas şüarlarından birini təşkil edirdi. Əsl elmi fəlsəfi cəfəngiyyatdan ayırmaq tərəfdarı olan pozitivistlər “struktur” terminini də məhz varlığın elmi dərk məqsədilə işlədirdilər. Sonradan bu hərəkət bu ad altında işarələnən ayrıca bir təlimin – XX əsrin ən nəhəng elmi təlimlərindən olan strukturalizmin yaranması ilə nəticələndi.

Azərbaycan folklorşünaslığında da bu anlayışın kateqorial izahına bir sıra peşəkar yanaşmalar olmuşdur. Belə alimlərdən biri görkəmli folklorşünas alim Ramazan Qafarlıdır. Alim folklorşünaslıqda, ümumiyyətlə, ictimai-humanitar elm sahələrində strukturla bağlı olan çoxsaylı yanaşmaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: “Struktur (structure) – sistemin bütün daxili əlaqələrinin məcmusu, cəmlənməsi deməkdir. J.Vyet və J.Piaje ilə razılaşsaq, struktur linqvistika, riyaziyyat, məntiq, fizika, biologiya və b. elmlərə tətbiq edilən model kimi müəyyənləşir və üç şərtə cavab verməsi vacibdir:

a) bütövlük (totalite) – elementlərin bütövə tabeçiliyi və sonuncunun (bütöv mətnin) müstəqilliyi;

b) transformasiya (transformation) – basılma, uduzma qaydası əsasında bir struktur altından ikincisinə nizama keçmə;

v) öz-özünə nizama salınma (autoreglage) – mövcud sistemin dairəsində daxili funksiyalaşma qaydası” (4, 257).

Müəllifin struktur anlayışı ilə bağlı diqqəti cəlb edən yanaşmalarından biri də strukturun daxili elementlərinin funksiya ilə identifikasiyası məsələsinə münasibətdir. Alim yazır: “Müasir fransız ədəbiyyatşünaslarının gəldiyi nəticəyə görə, strukturu təşkil edən elementlərə əslində funksiya kimi (E=F) baxılmalıdır” (4, 258). R.Qafarlı bu fikrin təqdim edildiyi kimi qəbulunu məqbul hesab etməyərək həmin mühüm elmi problemə öz düstur modelini təqdim edir: “Bunu V.Y.Prop-

pun nəzəriyyəsinə qayıdıb da adlandırmaq olardı. Lakin elementin funksiyalaşması, yəni qarşılıqlı əlaqədə yeni münasibətlər doğurması anlayışın birinin digərini öz içərisində əridib yoxa çıxarması kimi başa düşülməməli və elementlərin funksiyaya çevrilməsi $E=F$ formulu ilə deyil, $E+E=F$ şəklində göstərilməlidir” (4, 258).

R.Qafarlı tərəfindən irəli sürülən yeni düstur və ya formulunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif strukturun daxili elementlərinin funksiyaya çevrilməsinə, haqlı olaraq, ayrıca bir elementin transformasiyası kimi deyil, elementlərarası münasibətin funksiyaya çevrilməsi kimi baxır. Həqiqətən də, strukturun funksionallığı elementlərarası münasibətlər olmadan heç bir halda reallaşma potensialına malik ola bilməz. Cəmiyyətdə fərdlər arasındakı sosial kommunikasiya folklorlaşma, mədəniyyətyaratma prosesinin əsasında dayandığı kimi, mədəni sistemin strukturunda da elementlərarası münasibət funksionallaşmanın əsasında dayanır. Bu məsələ kommunikasiya prosesində psixoenərinin transformasiyaları şəklində baş verir. Hesab edirik ki, müəllifin bu fikri folklorun funksional strukturunun araşdırılması baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Funksional struktur” anlayışı. “Funksional struktur” (ingiliscə *functional structure*) hərfi mənada işlək, fəaliyyətdə olan struktur anlamındadır. “Funksional struktur” anlayışı daha çox kibernetik tədqiqatlarda, bir az da konkret ifadə etsək, idarəetmə nəzəriyyələrində istifadə edilir. Kibernetik tədqiqatlara aid elmi ədəbiyyatlarda “funksional struktur” ən ümumi mənada aşağıdakı kimi tərifləndirilir:

“Funksional struktur idarəetmənin hər bir üzvünün konkret funksiya yerinə yetirməsinə əsaslanan xüsusi bir strukturdur” (5).

“Funksional struktur” ifadəsinin digər geniş işlənmə dairəsinə malik olduğu sahələrdən biri də iqtisadiyyatdır. İqtisadi aspektdən “funksional struktur” anlayışının ümumiləşdirici tərfi aşağıdakılardan ibarətdir: “Funksional struktur elə bir təşkilati struktur tipidir ki, burada bölgü onların yerinə yetirdiyi işə, yaxud da funksional rəhbərlik tabeliliyinə əsaslanır” (6, 173).

İctimai-humanitar elmlər içərisində “funksional struktur” anlayışının geniş işlənmə dairəsinə malik olduğu sahələrdən biri sosiologiyadır. Sosiologiyada “cəmiyyətin funksional strukturu” anlayışı onun kibernetika və iqtisadiyyatda kəsb etdiyi mənələrdən xeyli fərqlidir. Sosiologiyada cəmiyyətin funksional strukturu ilk növbədə cəmiyyətin strukturu anlayışının davamıdır. Mövcud ədəbiyyatlarda cəmiyyətin strukturunun iqtisadi, siyasi, mənəvi, informasiya, sosial və s. kimi altsistemləri arasında sabit və nizamlı qarşılıqlı əlaqə kimi müəyyənləşdirilir (7).

Bu sistemlər arasında qarşılıqlı əlaqənin nizamlılığı özünü ilk növbədə onda göstərir ki, həmin sistemlərin hər biri öz funksiyasını yerinə yetirməklə bütövlükdə cəmiyyətin sabit funksionallaşmasını təmin edirlər. Bu, cəmiyyətin funksional strukturu kimi anlaşılır. Beləliklə, cəmiyyət elə bir sistem təşkil edir ki, orada iqtisadi, mənəvi, siyasi informasiya, sosial funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə bütövlükdə cəmiyyətin bütövlüyünü təmin etmiş olur.

Müraciət etdiyimiz mənbədə cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni və s. altsistemlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə funksionallığı nəzərdən keçirildikdən sonra belə bir ümumiləşdirici qənaət irəli sürülür ki, cəmiyyət digər sistemlərlə

müqayisədə, məsələn, texniki sistemlə müqayisədə fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb funksional mexanizmdir (7).

Beləliklə, həmin mənbədə funksiya aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Funksiya – hər hansı bir obyektin, elementin bütövə, sistemə münasibətdə xassəsinin təzahürü;

Funksional struktur – cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mənəvi-mədəni alt sistemləri arasında sabit əlaqədir.

Folklorşünaslıq özünün bütün tarixi inkişaf prosesi ərzində ən müxtəlif ölkələrin timsalında folklorun tarixi genezisi və sosial funksiyaları problemini mühüm məsələ kimi daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Alan Dandes özünün “Folklor çalışmaları metodları” məqaləsində folklorşünaslıq yarandığı dövrdən özünü əsas metod kimi göstərən tarixi-müqayisəli metodun XX əsrin ortalarında öz yerini yeni bir metoda verməsini yazır. O, bu yeni metodu belə izah edir: “Bu yeni antropoloji əsaslı metodda həm “xalq”, həm də “bilik” anlayışları əhatə olunmaqdadır. Burada folklor nümunələri söyləyən və dinləyən arasında məcburi əlaqəyə diqqət edilərək ələ alınmaqdadır. Əvvəlki metodlarda “mənsə” probleminə daha çox diqqət edilirdisə, burada getdikcə “*funksiya*” probleminə (kursiv bizimidir – S.X.) diqqət artırılmağa başlanılır. Yəni xalq nağılları nə deməkdir? Nağıllar cəmiyyət üzvlərindən hansıların arasında rast gəlinmişdir və nə zaman söylənilmişdir? Bu antropoloji-funksional metodda nağılların variantlarından daha çox, yalnız bir nağılın daha ətraflı və dərinəndən araşdırılmasına diqqət artırılır. Antropoloji-funksional metodun folklorə tətbiqini təşfiq edənlər Amerika Birləşmiş Ştatlarında antropoloji çalışmaları yaradıcılarından olan Frans Boasın ardıcilları olmuşdur. Frans Boas folklorun mədəniyyəti ifadə etdiyinə inanırdı. Buna görə də hesab edirdi ki, hər hansı bir qrupun folklor nümunələrinin diqqətlə araşdırılması ilə əhəmiyyətli etnoqrafik biliklərin əldə edilməsi mümkündür” (8, 58).

Alan Dandes etiraf edir ki, folklorun genezisi məsələsində struktur metod yunqçuların mövqeyini müdafiə edir. Bu məsələdə o, yunqçuların arxetiplər nəzəriyyəsinə əsaslanır. Çünki “alternativ struktur biliklər istənilən mədəniyyətdə arxetiplər nəzəriyyəsinin formalaşmasında olduğu kimi, həmin nəzəriyyənin dəyərləndirilməsində də faydalı ola bilər” (9, 109).

İstər bütövlükdə, istərsə də ayrılıqda götürülən janrlar üzrə folklorun funksional strukturu ümumən mədəniyyətin strukturunun dəyişməsindən və buna müvafiq olaraq bu mədəniyyət daxilində folklor və qeyri-folklor tipləri arasında münasibətdən asılı olaraq daim başqalaşır.

Çox təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan folklorşünaslığında bu istiqamətdə tədqiqatlara artıq start verilmişdir. Folklorşünas alim Seyfəddin Rzasoy funksional struktur aspektindən yanaşmaqla folkloru – bütövlükdə etnokosmik düşüncə modeli, etnik özünüifadə və davranış kodu (10, 30), onun ən iri mətn tipi olan eposu isə etnosun yaşamasının bütün genetik struktur sxemlərini özündə qoruyan bədii düşüncə sistemi və etnosu düşüncə enerjisi ilə təmin edən milli energetik sistem kimi təqdim edir (10, 31). Burada folklorun etnokosmik düşüncə modeli olması, folklorun strukturunun sükunət halını, etnik özünüifadə və davranış kodu olması strukturun hərəkətini, funksiyasını nəzərdə tutur. Daha sadə şəkildə

desək, alimin təqdimatında folklor etnosun tarixi mədəni enerjisini konservasiya edən sistemdir. Bu sistemi aktivləşdirmək, onun enerjisindən istifadə etmək hazırda dünya antropologiyasının ən mühüm vəzifələrindən biridir.

R.Qafarlı da folklorşünaslıqda “funksiya” anlayışının geniş işlənmə dairəsinə malik olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif “funksiya” anlayışına münasibətdə rus folklorşünası V.Proppun yanaşmasını əsas götürür. O, Proppun nağılların struktur təhlilində istifadə etdiyi funksiya modellərini geniş şərh etdikdən sonra bu məsələyə öz tənqidi münasibətini də ortaya qoyur: “Onun təliminin ən ziddiyyətli cəhəti isə odur ki, möhtəşəm tikililər kimi nağıl süjetinin də qurulub qurtarandan sonra dəyişməzliyi məsələsini irəli sürür və folklorun çoxvariantlılığını, transformasiyalılığını, nədənsə, yaddan çıxarır. Sabitlik, dəyişməzlik ancaq yazılı ədəbiyyata xas əlamətdir. Çünki nəsr nəzəriyyəsindən danışan V.B.Şklovskinin dediyi kimi, “nağıl süjeti heç vaxt sabit qalmır, dağılır, hissələrə parçalanır və süjetqurmanın xüsusi, bizə məlum olmayan qanunları ilə yenidən formalaşır”, daha doğrusu, başqalaşır. V.Y.Proppun abstrakt strukturalizmdə böyük uğur kimi qəbul edilən funksiyaların kommunikasiya modeli dəfələrlə “redaktə” edilsə də, nağıl süjetlərinin ümumi mənzərəsini tam yaratmaqdan uzaqdır (4, 226).

Müəllif tamamilə düzgün müşahidə etmişdir ki, V.Y.Propp tərəfindən irəli sürülən funksiya anlayışında ən mühüm çatışmazlıq bu anlayışa statistik olaraq yanaşmadır. Bizcə, bunun ən əsas səbəbi V.Y.Proppun bir folklorşünas kimi ümum-nəzəri-metodoloji görüşlərindən qaynaqlanır. Struktur folklorşünaslığın ən görkəmli nümayəndələrindən olan V.Y.Propp üçün folklor sosial və mədəni sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə prosesindən yaranan dinamik sosiomədəni sistem kimi deyil, yaranma prosesi başa çatmış mətnlər məcmusu kimi başa düşülürdü. Məhz buna görə də V.Y.Proppun “funksiya” anlayışı mətn mərkəzli anlayışdır. Başqa sözlə ifadə etsək, V.Y.Proppun strukturunu tədqiq etdiyi nağıllara statistik mətn tipləri kimi yanaşmış, təbii olaraq funksiyaları da statistik planda təqdim etmişdir.

Alan Dandes özünün “Nağılların struktur araşdırılmasında epik vahidlərdən emik vahidlərə” məqaləsində görkəmli rus alimi V.Y.Proppun folklorşünaslığa gətirdiyi ən böyük yenilik kimi onun funksiyaları kəşf etməsini göstərir. O qeyd edir ki, ilk dəfə olaraq, V.Y.Propp müşahidə etmişdir ki, nağılların strukturunda sabit və dəyişməz vahidlər statusunda çıxış edən nə motiv, nə süjet, nə mövzu, nə də personajlardır. V.Y.Proppa görə, belə sabit vahidliklər statusunda funksiyalar çıxış edir. Nağıllarda mövzu da, personaj da dəyişə bilər. Funksiyalar isə sabit vahidlər kimi daim qalmaqdadır (11, 21). Buna görə də folklorun funksional struktur aspektindən araşdırılmasında mədəni sistemi təşkil edən strukturlar, elementlər, sistemlər hər hansı bir funksiyanın gerçəkləşməsinə yönəlmiş iş prosesində araşdırılmalıdır.

Digər bir tədqiqatçı Ağaverdi Xəlil isə folklorlarda funksiya anlayışını təsnif modeli baxımından nəzərdən keçirir. O, yazır: “Folklor funksiyalarına görə də təsnif edilə bilər. Ümumilikdə, folklor məlumatı ilk növbədə fəlsəfi-estetik funksiyanı yerinə yetirir. Folklorun yerinə yetirdiyi konkret funksiyalar aşağıdakıları əhatə edir:

1. Modelləşdirmə
2. Öyrətmə
3. Kommunikativ (ünsiyyət)

4. Magik
5. Proqnozlaşdırma
6. Əyləndirmə
7. Ornamental (bəzək) (12, 30-32).

Burada bir məsələni xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, “folklorun funksional strukturu” ilə “folklorun funksiyaları” anlayışları bir-biri ilə nə qədər əlaqədar olsa da, onları eyni hesab etmək olmaz. Şübhəsiz ki, mədəni faktın funksiyaları onun funksional strukturu ilə bilavasitə şərtlənir. Lakin heç bir halda bunlar eyni anlayışlar deyildir. Mədəni faktın funksional strukturu həmin faktın daxili strukturunda elementlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətinə əsaslanan müəyyənlik keyfiyyətini, mədəni faktın funksiyaları isə həmin daxili strukturla şərtlənərək sosial-mədəni sferada yerinə yetirdiyi funksiyaları, kənar təsirləri ifadə edir. Milli folklorşünaslıq elmimiz Azərbaycan folklorunu, onun növlər, janrlar sistemini, o cümlədən hər bir folklor mətninin poetik strukturunu, əsasən, sistemin sükunət halında öyrənmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan folklorunun dinamik kontekstdə tədqiqi folklorşünaslıq elmi qarşısında böyük perspektivlər açır.

Milli folklorşünaslıq düşüncəmizdə folklorun funksional strukturunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində əsas metodoloji yanlışlıqlardan biri ondan ibarət olmuşdur ki, ilk növbədə ona kommunikativ proses kimi deyil, keçmiş dövrlərə məxsus mədəni irs kimi baxılmış, sinxron olaraq daxil olduğu sosial sistem kontekstində, diaxron olaraq tarixi inkişaf prosesində yanaşılmamışdır. Son illərin milli folklorşünaslıq düşüncəmizin nəzəri-metodoloji axtarışları da, müasir dünya folklorşünaslığının qabaqcıl təcrübəsi də onu göstərir ki, hazırda məhz bu məqamlar üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır.

“Disfunksiya” anlayışı. Sosiologiyada cəmiyyətin funksional strukturu ilə bağlı maraqlı anlayışlardan biri də disfunksiya anlayışıdır. Hərfi mənada disfunksiya fəaliyyətin pozulması deməkdir. Robert Kinq Mertonu görə, sosiologiyada disfunksiya sosial fəaliyyətin və ya sosial institutların öz fəaliyyəti ilə digər institutların fəaliyyətinə mane olmasında özünü göstərir (13).

Disfunksiya anlayışı funksional struktur anlayışının izahı baxımından ona görə xüsusi əhəmiyyət daşıyır ki, cəmiyyətin hər bir altsisteminin funksionallığı məhz “ümumi işə verdiyi töhfə” ilə müəyyənləşir. Əgər hər hansısa altsistemin funksionallığı ayrılıqda effektiv, ümumi sistem daxilində qeyri-effektiv, hətta destruktivdirsə, onda bu tipli funksionallıq disfunksiya hesab edilir.

Disfunksiya fəaliyyətsizlik demək deyil. Disfunksiya destruktiv fəaliyyət deməkdir. Sosiologiyada hər hansı bir fəaliyyətin funksiya, yaxud disfunksiya hesab edilməsi sosial-ideoloji baxış bucağından asılıdır və ümumiyyətlə, şərti xarakter daşıyır. Məsələn, ötən əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin dağılmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri olan müttəfiq respublikalardakı milli azadlıq hərəkatları SSRİ-nin dağılmasını istəməyənlər üçün disfunksiya, milli dövlət qurucularının nəzərində isə funksiyaadır. Bu məsələyə münasibətdə əsas olan sosial sistemi hansı ideoloji konseptdə qəbul etməkdən asılıdır. Bu mənada funksiyanı mütləq Xeyir, disfunksiyanı isə mütləq Şər kimi qəbul etmək doğru deyildir.

Disfunksiya anlayışının mədəniyyətşünaslıqda, o cümlədən folklor-şünaslıqda əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, diaxron inkişaf prosesində mədəniyyətin, həmçinin folklorun bir sıra sabit strukturları funksional aspektdən disfunksional təsir bağışlaya bilər. Lakin bu, ilk baxışdan belədir. Əslində bu proses sabit formaların transformasiyasının təzahürüdür.

İşin elmi nəticəsi. İstər “struktur”, istər “funksiya”, istərsə də “funksional struktur” anlayışlarının nəzərdən keçirdiyimiz müxtəlif elm sahələrindəki mənaları ilə onun folklorşünaslıqdakı mənaları bir-birindən kifayət qədər fərqlidir. Lakin elə universal kontekst vardır ki, bu anlayışlar həmin kontekstdə bir-biri ilə uyğunlaşır. Məsələn, sosiologiyada “funksional struktur” anlayışının cəmiyyətin altsistemləri arasında qarşılıqlı əlaqə olması barədəki yanaşması folklorlarda “mətn və sosial çevrə” münasibətlərinin izahı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Belə bir sual meydana çıxa bilər ki, yuxarıda qeyd olunan anlayışlarla bağlı olaraq *folklorun funksional strukturunun araşdırılması metodoloji baxımdan konkret olaraq hansısa bir təlimə, mövcud situasiya üçün konkret olaraq strukturalizmə əsaslanırmı? Ümumiyyətlə, bu istiqamətdə tədqiqat metodoloji tətbiqdirmi?* Bu suala cavab vermək üçün yenə də Alan Dandesin bir fikrinə istinad etmək istəyirik. Alan Dandes “Folklorşünaslıq nəzəriyyəsində repressiv prinsip” məqaləsində folklorşünaslıq sahəsində tətbiq olunan yanaşmaları xüsusi metodoloji tətbiq deyil, “metodoloji innovasiyalar” adlandırır” (11, 68).

Hesab edirik ki, bu, ümumən folklorşünaslıqda metod tətbiqini yaxşı ifadə edən anlayışdır. Çünki folklorşünaslıq bir elm sahəsi kimi hələ də tam formalaşma mərhələsinə başa vurmadiği üçün, elmi fənn klassifikasiyasında nəzəri-metodoloji aparatının spesifikasiyasına görə deyil, predmet sahəsinə görə müəyyənləşdiyinə görə o, kifayət qədər mükəmməl fəlsəfi-idraki konsepsiyaya dayanan metodologiya təqdim etmək potensialına malik deyil. Elə bunun nəticəsidir ki, bütün dünya folklorşünaslığının bir elmi fənn kimi inkişaf tarixi daha çox müxtəlif elm sahələrinin nəzəri-metodoloji yanaşmalarının ya ayrı-ayrılıqda, ya da onların bir neçəsinin sintez olunduğu halda folklor mətninin öyrənilməsi tarixidir. Professional elm sahəsi kimi iki yüz illik tarixi olan folklorşünaslıqdan istər diaxron, istərsə də sinxron olaraq digər elm sahələrinin inkişaf tarixi kimi bəhs etmək mümkündür. Folklorşünaslıq dünya humanitar elmi kontekstində kifayət qədər nüfuzu olan rus folklorşünaslığı timsalında filolojiləşə, etnoqrafikləşə də bilər, Amerika folklorşünaslığının timsalında sosiolojiləşə, psixolojiləşə də bilər. Məsələn, folklorşünaslıqda olduqca uğurlu bir şəkildə metodoloji tətbiqi “metodoloji innovasiya” hesab edən Alan Dandesin özünün metodoloji yanaşmasının əsasında strukturalizmlə psixanalitikanın, arxetiplər nəzəriyyəsinin uğurlu sintezi dayanırdı.

Bu mənada *Azərbaycan folklorşünaslığında da hər bir yeni istiqamətli tədqiqat bütöv metodoloji tətbiqdən daha çox, metodoloji innovasiyadır.* Və bunun belə olması tamamilə təbii. Yəqin ki, folklorşünaslığı bir elm kimi yalnız predmetinə görə müəyyənləşən elm sahəsindən nəzəri-metodoloji prinsiplərinə görə müəyyənləşən elm sahəsinə də məhz belə metodoloji innovasiyaların sintezi prosesindəki keyfiyyət dəyişikliyi gətirib çıxaracaqdır. Biz “funksional struktur” anlayışına da bu aspektdən yanaşmanın tərəfdarıyıq. Biz “struktur” anlayışından istifadə edərkən

onun məhz klassik strukturalizmdə kəsb etdiyi “varlığın bütövlüyünün təminatçısı kimi daxili elementlərin qarşılıqlı əlaqələr məcmusu” anlamında, yaxud da post-strukturalizmdə kəsb etdiyi “strukturların yaranmasını, onların sabit nizamlılığını şərtləndirən situativ kontekstlər” anlamında işlətməyin tərəfdarı deyilik. Bu anlayış ictimai-humanitar elm sahələrində elə bir universallıq kəsb etmişdir ki, o ümumən indiki mərhələdə “şeyin daxili mahiyyəti”, “varlığı təşkil edən elementlərin qarşılıqlı münasibətlərində ifadə olunan müəyyənlik keyfiyyəti” mənasında işlədilir.

Ötən əsrin 20-ci illərindən 70-ci illərin əvvəllərinə qədər klassik mərhələsini, 70-90-cı illərdə postklassik mərhələsini yaşayan strukturalizm, 90-cı illərdən bugünədək ictimai humanitar elmi düşüncəyə bəxş etdiyi fundamental kateqorial anlayışlarının universallaşması mərhələsini yaşayır. Hazırda müxtəlif ictimai və humanitar elm sahələrində “struktur”, “funksional struktur”, “kod”, “semiotika”, “struktur semiotik metod” və s. elə geniş işlənmə dairəsinə malikdir ki, onlardan hər hansısa birinin işlədilməsi birbaşa həmin metodun tətbiqi anlamına gəlmir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən sonra istər strukturalizm, istər struktur semiotik metod ictimai-humanitar elm sahələrində metod kimi çıxış etməyə iddialı olan bütün digər təlimlərin, elmi istiqamətlərin, nəzəriyyələrin analogi taleyini yaşamağa başlayır. Əksər nəzəri təlimlərin, metodların və metodologiyaların təşəkkül, təkamül və tənəzzülündə müşahidə olunan əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onlar ümumi elmi fikir dövriyyəsinə bir sıra fundamental anlayışlar və baxışlar, hətta bəzən cəmi bir neçə termin verməklə elmi fikrin tarixinə qovuşurlar. Lakin bu, onların qətiyyənlə izsiz olaraq meydanı tərk etməsi demək deyildir. Onlar sanki, ümumi elmi fikir dövriyyəsinə daxil etdikləri anlayışlara, terminlərə, kateqoriyalara öz metodoloji yanaşmalarının əsas prinsiplərini yükləyirlər. Bu tip anlayışlar öz mənsub olduqları nəzəri-metodoloji kontekstdən ayrılaraq ümumi ictimai-humanitar elmi dövriyyəsinə daxil olaraq orada universallaşma prosesinə başlayırlar. Belə bir universallaşma elmi fikir dövriyyəsinin digər anlayışları ilə qarşılıqlı şəkildə müşahidə olunduğundan ictimai-humanitar elmi düşüncədə təbii bir multidissiplinarlıq prosesi baş verir. Bizə görə, “struktur” ötən əsrin 90-cı illərindən sonra istər qərb, istər rus, istərsə də milli humanitar elmi fikir dövriyyəsinə özünün belə bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ümumiyyətlə, nə dərəcədə məntiqi olardı ki, qərb və rus elmi düşüncəsinin ötən əsrin sonlarından müxtəlif mərhələlərdən keçərək tamamladıqları, müəyyən mənada elmi fikir tarixinin arxivinə atdıqları bir metodu bütövlükdə humanitar elmi tədqiqatların prioritet metodu səviyyəsinə qaldıraq? Əlbəttə, bu, tamamilə qeyri-effektiv bir nəzəriyyəbazlıq olardı. Biz məsələyə bu şəkildə yanaşmağın tamamilə əleyhinəyik. Lakin sovet elmi mərhələsində Azərbaycan ictimai və humanitar elmlərinin tamamilə kənarda qaldığı, daha sistemli olaraq ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bir sıra alimlərin təmsalında özünü göstərən strukturalizmin mühüm anlayışlarından imtınanı da məqbul hesab etmirik.

Ümumiyyətlə, səmimi etiraf edək ki, Azərbaycanda ictimai-humanitar elmi düşüncənin bugünkü inkişaf səviyyəsi, xüsusən müvafiq kadrların hazırlıq səviyyəsi hələ ki, dünyanın prioritet hesab etdiyi nəzəriyyə və konsepsiyaların bütöv halda Azərbaycanda da genişlənməsinə, bütün elmi arsenalı ilə tətbiqinə

imkan vermir. Heç şübhəsiz, bunun əsas səbəbi elmi integrasiyanın lazımı səviyyədə olmamasıdır. Mövcud təcrübə onu göstərir ki, bizdə bu istiqamətdə birbaşa öyrənməkdən daha çox, dolayısı ilə öyrənmə, mühüm anlayışlar səviyyəsində bəhrələnmə daha qabarıqdır. Tətbiq edilib edilməməsindən asılı olmayaraq isə folklorun funksional strukturunun dünyada araşdırılması təcrübəsinin metodoloji istiqamətlərini ciddi olaraq öyrənmək zəruridir.

İşin elmi yeniliyi. Folklorun funksional struktur aspektindən öyrənilməsi kontekstində bu istiqamətdəki anlayışların müxtəlif fənn sahələri üzrə nəzərdən keçirilməsini, xüsusən onların folklorşünaslıqdakı semantik özəllikləri ilə müqayisəsi Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikirlərdən folklorun nəzəri-metodoloji aspektdən araşdırılmasında istifadə oluna bilər. Həmçinin, folklorun sosial-mədəni proseslərdə aktiv iştirakı ilə bağlı dövlət mədəniyyət siyasətində, milli ideoloji postulatların müəyyənləşdirilməsində də folklor funksional aspektdən yanaşma, bu istiqamətdə anlayışların öyrənilməsi faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Benvenist E. Ümumi dilçilik problemləri, Bakı: Prestije çap evi, 2014, 190 s.
2. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию. Москва: 1998. 432 с.
3. Структур – http://www.integro.ru/system/ots/struct_and_func.htm
4. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 454 s.
5. Функциональная структура – <http://portal-u.ru/postroeniestructury/funkcionalayastruktura>.
6. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. Москва: Книжный мир, 2003, 895 с.
7. Структура общества
<http://www.intuit.ru/studies/courses/2296/596/lecture/211>.
8. Dundes A. Həq bilimi çalışma yontemleri / Həq biliminde kuramlar ve yaklaşmalar. 2. 3-cü baskı. Ankara: Geleksel yayıncılık, 2014.
9. Dundes A. The Morphology of North American Indian Folktales / "FFCommunications", № 195, Helsinki, 1964
10. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
11. Дандес А. Фольклор: семиотика или психоанализ (сб. ст.). Пер. с англ.-го. Сост. А.С. Архипова. Москва: Вост. лит., 2003, 279 с.
12. Xəlil A. Folklorşünaslığa giriş / Folklor terminləri. Bakı, Nurlan, 2010, 140 s.
13. Дисфункция – <https://ru.wikipedia.org/wiki/Дисфункция>.

Çapa tövsiyə edəni: *F.e.d. Ramazan Qafarlı*